కొమర్రాజు లక్ష్మణరావు

: రచన :

తిరుమల రామచంద్ర

ప్రచురణ

డైరెక్టర్
సమాచార, పౌరసంబంధ శాఖ
గృహకల్ప, హైదరాబాద్.

ముద్రణ : డైరెక్టర్, ప్రభుత్వ కేంద్ర ముద్రణాలయం, చంచల్‌గూడ,
హైదరాబాద్.

కొమర్రాజు లక్ష్మణరావు

: రచన :

తిరుమల రామచంద్ర

ప్రచురణ

డైరెక్టర్,

సమాచార, పౌర సంబంధ శాఖ

గృహకల్ప, హైదరాబాద్.

265—1

శ్రీ కొమర్రాజు వేంకటలక్ష్మణరావు జన్మించే నాటికి 19వ శతాబ్దంలో మూడు పాదాలు గడిచాయి. శ్రీ కందుకూరు వీరేశలింగం సాగించిన సాంఘిక సాహిత్యోద్యమాలు అప్పుడప్పుడే ప్రారంభమవుతున్నాయి. మేధావులలో ఆంగ్ల విద్యాభ్యాసం వల్ల కలిగిన సంస్కార దృక్పథం ఒక పరిణామ దశకు చేరింది. అప్పటికే భారత దేశంలో నవీనయుగంలో ప్రధానమైన మూడు ఉద్యమాలు—బ్రహ్మ సమాజ, ఆర్య సమాజ, దివ్య జ్ఞాన సమాజాల—ప్రభావం విద్యావంతులపైన ప్రసరించింది. ఈ మూడు ఉద్యమాలు కూడా సంఘ సంస్కార సాంస్కృతిక పునరుజ్జీవన రంగాలలో ఆంధ్ర దేశంలో గణనీయమైన ఫలితాలు ప్రసరింప జేశాయి. 19వ శతాబ్దం ముగిసే నాటికి 23 సంవత్సరాల నవయువకుడైన లక్ష్మణరావు ఈ ఉద్యమాల త్రివేణీ సంగమమని భావించవచ్చు.

నేపథ్యం

శ్రీ వీరేశలింగం సాహిత్యంలో అనేక నూతన ప్రక్రియలకు ప్రవర్తకులయినప్పటికిని ఆధునిక దృష్టితో చరిత్ర రచన, పరిశోధన, శాస్త్రీయ విజ్ఞాన ప్రచారం మొదలయిన వాటిని ఉద్యమం వలె సాగించిన వారు శ్రీ లక్ష్మణరావు. సాహిత్యంలోను, సంఘసంస్కరణలో జాతీయతా దృక్పథం లక్ష్మణరావుతోనే తెలుగు దేశంలో ప్రారంభమయిందనవచ్చు. వీరేశలింగంది విమర్శన దృక్పథమైతే, లక్ష్మణరావుది విశ్లేషణ దృక్పథం. ఆయన శిథిలమవుతున్న వ్యవస్థను పడగొట్టారు; ఈయన దాన్ని సంస్కరించి పునర్నిర్మాణానికి నడుం కట్టారు. స్వీయాభిప్రాయాలు రూపు దిద్దు కుంటున్న వయసులో ఈయన మహారాష్ట్ర దేశంలో నివసించడం మహారాష్ట్రమే కాక, ఇతర భారతీయ భాషలతోను, వ్యక్తులతోను కలిగిన పరిచితి-ఈయన దృక్పథాన్ని, ఆలోచనా సరళిని విశాలం చేశాయి. 19వ శతాబ్దిలోని సాంస్కృతిక సాంఘిక పునరుజ్జీవనోద్యమాల మేలిమిని 20వ శతాబ్దానికి పదిలంగా అందించి, తెలుగు దేశంలో అనేక రంగాలలో పునర్నిర్మాణోద్యమాలకు పునాదులు వేసినవారు ఈయన. ఈ ఉద్యమాలు జనంలో ముఖ్యంగా విద్యావంతులలో ఆత్మవిస్మృతిని తొలగించి, స్వాతంత్ర్య సంపాదనకు వారిని ఉన్ముఖులను చేశాయి.

లక్ష్మణరావు జన్మించడానికి మూడు దశాబ్దాల పూర్వమే ఆధునిక విద్యావిజ్ఞానాలు, వార్తా సాహిత్య పత్రికలు, గ్రంథ ప్రచురణల, ప్రజల సమిష్టి కృషి, నిర్మాణాత్మకమైన ప్రయత్నాలు ప్రారంభమయ్యాయి. దీనివల్ల ప్రజలలో నూతన జాగృతి ఏర్పడింది. కనుక లక్ష్మణరావు కృషికి కొంత సౌలభ్యం, కొంత ప్రోత్సాహం అతర్కితంగానే సమకూడినవి.

జననం — విద్యాభ్యాసం

ఈ పరిస్థితిలో శ్రీ లక్ష్మణరావు 18వ తేదీ మే నెల 1877 న కృష్ణా జిల్లా నందిగామ తాలూకా పెనుగంచిప్రోలులో జన్మించారు. తల్లిగారి పేరు గంగమ్మగారు, తండ్రిగారిపేరు వేంకటప్పయ్యగారు. ఈ వంశానికి మూలపురుషుడు కొమర్రాజు. ఈయన 16వ శతాబ్దివాడు, యీయన మునిమనుమడు వేంకటనారాయణ 1740లో శైవమత దీక్షను స్వీకరించారు. అప్పుడు ఆయన తన పేరును శంకరుడుగా మార్చుకొన్నాడట. ఆనాటి నుంచి ఈ వంశంవారు ఆరాధ్యశైవ సంప్రదాయం అనుసరిస్తూ వచ్చారట. ఇంటిపేరు మూలపురుషుడైన కొమర్రాజుతో ఏర్పడింది. మూలపురుషుడైన కొమర్రాజుకు పదకొండవ తరంవాడైన లక్ష్మణరావుకు ఆసఫ్‌జాహీ నాల్గవ నిజాంకు దివానయిన చందూలాల్ దేశపాండ్యా పదవి ఇచ్చాడు. ఈయన చింతపల్లి సంస్థానాధీశుడైన రాజా వాసిరెడ్డి వెంకటాద్రినాయనికి సౌజన్యం నెరపేవారట. ఈయన సోదరుడు నాగేశ్వరరావు ఆ రోజులలో భవన నిర్మాణ కుశలుడుగా పేరుప్రతిష్ఠలు సంపాదించి వెంకటాద్రినాయని మన్ననలు పొందినట్టు కూడా చెబుతారు. లక్ష్మణరావు కుమారుడు వెంకటప్పయ్య. ఈయన మునగాల పరగణా దివానుగా ఉండేవాడు. ఈయన కుమారుడు వేంకట లక్ష్మణరావు.

వేంకట లక్ష్మణరావు రెండేళ్ల వయస్సు వాడయివుండగా తండ్రి మరణించారు. లక్ష్మణరావుకు సవతిసోదరుడు ఒకడు వుండేవారు. ఆయన పేరు శంకరరావు. అప్పుడాయన భువనగిరిలో ఉద్యోగం చేస్తుండేవాడు. వెంకటప్పయ్య మరణంతో సవతి తమ్ముడిని, చెల్లెలిని, సవతితల్లి గంగమ్మను శంకరరావు పోషించవలసివచ్చింది. లక్ష్మణరావు భువనగిరిలోనే ప్రాథమికవిద్యతోపాటు అన్నవద్ద సంస్కృతం, తెలుగు నేర్చుకున్నారు. ఆ రోజులలోనే లక్ష్మణరావు సోదరి అచ్చమాంబకు భండారు మాధవరావుతో వివాహం జరిగింది. ఈయన లక్ష్మణరావు మాతులుడే. ఈయన నాగపూరులో ఇంజనీరుగా పని చేసే

వాడు. ఈయన మొదటి భార్య మరణించగా, మేనకోడలు అచ్చమాంబని వివాహం చేసుకొన్నాడు. అందువలన లక్ష్మణరావు మాధవరావు ప్రాపకంలో మాధ్యమిక, ఉన్నత విద్యాభ్యాసం నాగపూర్‌లోనే కొనసాగింది. మాతృభాషలో వలెనే మహారాష్ట్రంలోను ఆయన ప్రావీణ్యం సంపాదించాడు. నాగపూర్ లోని మారిస్‌కాలేజి నుండి ఆయన పట్టభద్రుడయినాడు. మారిస్ ఆనాటి మధ్య పరగణాలకు చీఫ్ కమీషనర్ (గవర్నరు)గా వుండేవాడు. ఆయన పేరుతోనే ఈ కళాశాల స్థాపించారు. తర్వాత ఇది నాగపూర్ మహా విద్యాలయంగా రూపొందింది. దీనికి అనుబంధంగా ఆ రోజులలో నెయిల్ సిటీ హైస్కూల్ పని చేస్తోండేది. ఈ ఉన్నత పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయుడు హరిమహాదేవ పండిట్. ఈయన గొప్ప విద్వాంసుడు. సంస్కరణ భావాలున్నవాడు. 'వివిధ జ్ఞాన విస్తార్' అనే గొప్ప మరాఠీ పత్రికను నిర్వహించేవాడు. లక్ష్మణరావు ఉన్నత పాఠశాల తరగతులలో ఈయనకు ప్రియ శిష్యుడు. ఈ గురుశిష్యుల అనుబంధం ఎంతగా రాణించిందంటే 'వివిధ జ్ఞానవిస్తార్'లో లక్ష్మణరావు రచనలు చేయడమే కాక దాని ఉపసంపాదకుని బాధ్యత నిర్వహించే వరకు సాగింది. ఆ రోజులలోనే తెలుగు సాహిత్యాన్ని గురించి ఈ పత్రికలో మంచి వ్యాసమొకటి వ్రాశారు. మరాఠీ సాహిత్య ప్రియులంతా దానిని మెచ్చుకున్నారు. తెలుగు సాహిత్యం లోను ఈయన రచన ఆ రోజుల నుంచే కొనసాగింది. 'తెలుగు జనానా' పత్రికలో విశ్వము యొక్క విరాట్ స్వరూపం, విశ్వము యొక్క బాహ్య స్వరూపములను గూర్చి సంభాషణరీతిలో వ్యాసాలు ప్రకటించారు.

మారిస్ కళాశాల నుంచి గణనీయంగా బి.ఏ ఆనర్స్ పట్టం పొందిటు పిమ్మట కలకత్తా విశ్వవిద్యాలయం నుంచి ప్రైవేటు అభ్యర్థిగా ఎం.ఏ. పట్టం పొందారు. సంస్కృత సాహిత్యం, వేదాంతం అభిమాన విషయాలుగా ఈయన విద్యావ్యాసంగం సాగింది. సంస్కృతం ఎం.ఏ. పరీక్షలో సమాధాన పత్రాలు సంస్కృత భాషలోనే వ్రాయవలసివుండేది. దీనికి తోడు పాళీ భాష కూడ నిర్బంధ పఠనీయంగా ఉండేది. ఒక వైపున ఈయన డిగ్రీల కోసం కృషి చేస్తూనే, మరొక వైపున ఆనాటి మరాఠీ సాహిత్య రంగంలో సంచలనాత్మకమైన వాద వివాదాలలో పాల్గొంటూ ఉండేవారు. రామాయణంలోని పంచవటీ స్థల నిర్ణయాన్ని గురించి గొప్ప పండితులతో తర్క వితర్కాలు జరిపి సప్రమాణంగా భద్రాచలం సమీపంలోని పర్ణశాల ప్రాంతమే పంచవటి అని నిరూపించారు.

మహారాష్ట్రలోని మోరోపంత్ విరచితమైన కర్ణపర్వాన్ని పరిష్కరించి ప్రకటించడం మహారాష్ట్ర విద్వత్ప్రపంచంలోను ఆయనకు గొప్ప గురింపును కలిగించింది, నాగపూర్‌లో ఉంటూ ఉండగానే సోదరి అచ్చమాంబకు తెలుగు సాహిత్యంలో అభిరుచి కలిగించి ఆమెచేత రచనలు చేయిస్తుండేవారు. తల్లి గంగమ్మ ప్రోత్సాహంవల్ల విద్యార్థి దశలోనే కృష్ణాజిల్లాలోని స్వస్థలాన్ని దర్శిస్తూ అక్కడి పరిస్థితులను ఆకళింపు చేసుకొంటూ ఉండేవారు. ఈ సందర్భంగా 1897, 98, 99 వేసవి సెలవులలో లక్ష్మణరావు మునగాల సంస్థానపు సమస్యలను తెలుసుకోవడానికి బందరులో ఉండేవాడు. అప్పుడు కోర్ట్ ఆఫ్ వార్ సంరక్షణలో విద్యాభ్యాసం నిమిత్తం బందరులో ఉంటూ వచ్చిన మునగాల యువరాజా నాయని వెంకటరంగారావుతో ఆయనకు పరిచయం కలిగి క్రమేపీ అది వారిద్దరి మధ్య దృఢమైన అనుబంధంగా ఏర్పడింది.

ఈ శతాబ్దిం ప్రారంభ కాలంలోనే మునగాల సంస్థానాన్ని కోర్ట్ ఆఫ్ వార్డ్ నుంచి మేజరయిన నాయని వెంకట రంగారావుకు అప్పగించడం జరిగింది, అప్పుడు లక్ష్మణరావు తన కార్య క్షేత్రం ఆంధ్ర దేశానికి మార్చడం జరిగింది. అప్పటికే ఆయన 'శివాజీ చరిత్ర' రచించి పేరు ప్రఖ్యాతులు సంపాదించాడు. తెలుగు దేశంలోని మేధావులందరికీ అభిమాన పాత్రుడయ్యాడు; విద్యాధికుల హృదయ క్షేత్రాలలో జాతీయ భావాల నారులు పోశాడు. 1901 లోనే నాయని వెంకట రంగారావు, రావిచెట్టు రంగారావు, ఆదిపూడి సోమనాథరావు మొదలయిన మిత్రుల సహకార ప్రోత్సాహాలతో శ్రీకృష్ణదేవరాయ భాషా నిలయం స్థాపించారు. అప్పుడప్పుడే తెలుగు దేశంలో తలఎత్తుతున్న జాతీయోద్యమ భావాలను జాగృతం చేయడానికి నడుం కట్టాడు. మహా రాష్ట్రలో విద్యాభ్యాసం, కలకత్తా విశ్వవిద్యాలయం నుండి ఎం. ఏ. పట్టం పొందడం ఈయన జాతీయ భావాన్ని విస్తృతం చేసాయి. ఆ సంస్కారాన్ని సాహిత్యం ద్వారా తెలుగు దేశంలో వ్యాపింపజేయడానికి పూనుకన్నాడు.

సంఘ సేవా జీవితం

లక్ష్మణరావు బెజవాడ తాలుకా కంకిపాడు కరణమైన కానూరు మల్లికార్జున రావు కుమార్తెను పెండ్లాడినాడు. ఆమె పేరు కోటమాంబ. ఈయనకు కోటమాంబయందు అచ్చమాంబ, వినాయకరావు అనే ఇద్దరు సంతానం. అచ్చమాంబ డాక్టరుగాను, సంఘ సేవకురాలుగాను ప్రసిద్ధి పొందింది. వినాయకరావు కూడా ముద్రణాలయం నిర్వహించి కొన్ని

రచనలు చేశారు. లక్ష్మణరావు మునగాల రాజాకు దివానుగా నడిగూడెంలో ఉంటూ సంస్థాన వ్యవహారాలు చూచేవాడు. కాని ఇంతలో మునగాల ఎస్టేటును గురించి దావాలు ప్రారంభమయ్యాయి. ఈ సందర్భంగా లక్ష్మణరావు బందరులోను, మద్రాసులోను కోర్టు వ్యవహారాలకోసం చాల కాలం గడపవలసి వచ్చేది. అదిగాక నడిగూడెంలో ఎండలు చాల ఎక్కువ. ఆ వాతావరణం మొదటి నుండి సున్నితమైన లక్ష్మణరావుకు పడలేదు. ఎట్లాగూ కోర్టు వ్యవహారాలలో తిరుగుతుండడం తప్పనిసరి కాబట్టి మునగాల రాజాగారు ఆయనను మద్రాసులోనే వుండి ఆ విషయాలు చక్కపెట్టవలసిందిగా కోరారు. లక్ష్మణరావుకు ఇది చాల అనుకూలించింది. 1905 ఆరంభములోనే ఆయన సకుటుంబంగా చెన్నపట్నం చేరి అక్కడ కాపురం పెట్టారు, మద్రాసులో ఉండగా ఆయన దక్షిణ భారత సంఘ సంస్కరణ సమాజంలో సభ్యుడుగా చేరాడు, అప్పుడు దాని అధ్యక్షుడు ఎస్. శ్రీనివాస అయ్యంగారు.

ఆ రోజులలో ఈ సమాజం వారు హరిజనులకు విద్య గరపడానికి రాత్రి పాఠశాలలు నిర్వహించేవారు. ఈ కృషిలో లక్ష్మణరావు భాగస్వామి అయి, రాత్రి పాఠశాలలో కూడ పని చేశారు. ఒక ప్రక్కన కోర్టు వ్యాజ్యాలు చూసుకుంటూనే, న్యాయవ్యవహారాలలో మరింత పరిజ్ఞానాన్ని గడించుకొనడానికి ఆయన న్యాయ కళాశాలలోను చేరారు. ఎఫ్. ఎల్. చదివి ఉత్తీర్ణుడయినాడు. అప్పుడే ఆయన దృష్టి సంఘ సంస్కరణల వైపు, రాజకీయాందోళనల వైపు బాగా ఆకృష్టమైంది ఆనాడు చెన్నపురిలో డాక్టరు సి. బి. రామారావు ఇల్లు సంఘ సంస్కరణాభిమానుల సమావేశ స్థలిగా వుండేది. లక్ష్మణరావు తరచు ఆయన ఇంటికి వెళ్ళుతూ, అక్కడి కార్యక్రమాలలో పాల్గొంటూ వుండేవాడు. మొట్టమొదటిసారిగా ఆయనకు శ్రీ గాడిచర్ల హరిసర్వోత్తమరావు పరిచయం రామారావు ఇంట్లోనే కలిగింది. ఆధునిక భారతదేశ చరిత్రలోనే మలుపు తిప్పిన వంగదేశ విభజన నవయువకులైన హరిసర్వోత్తమరావు, లక్ష్మణరావు వంటి వారిని బాగా ఉద్రేక పూరితులను చేసింది. అందువల్లనే బహుశా లక్ష్మణరావు న్యాయ కళాశాలలో విద్యను పూర్తి చేసి బి. యల్. పట్టా పుచ్చుకోలేకపోయాడు. ఇంతలో వంగదేశము నుంచి జాతీయోద్యమ మహా తరంగమైన బిపిన్ చంద్రపాల్ తెలుగు దేశంలో పర్యటించడానికి వచ్చారు. రాజమహేంద్రవరం, విజయవాడ, బందరు వంటి తెలుగు నగరాలలో మహోపన్యాసాలు చేశారు. మునగాల రాజా రాజమహేంద్రవరందాకా ఆ బిపిన్ చంద్రపాల్‌కు ఎదుర్కోలు సన్నాహం చేసి, ఆయనను విజయవాడకు

తీసుకొని వచ్చారు. మునగాల రాజా, దివానుకూడ జాతీయవాదులు కావడం కరకవరణ న్యాయంగా శోభించింది.

బిపిన్ చంద్రపాల్ 1906 లో మద్రాసుకు వచ్చినప్పుడు, ఆయన సభ ఏర్పాటు చేయడంలో లక్ష్మణరావు, అయ్యదేవర కాళేశ్వరరావు చాల కృషి చేశారు. అదే సంవత్సరం వంగదేశ యువకులను అభినందించడానికై దీపావళి పండుగ విధిని సేకరించడానికి వీరిద్దరూ పూనుకున్నారు. లక్ష్మణరావు తన వంతుగా నగరాల వీధిని నిర్ణయించుకొని ఇంటింటికి తిరిగి నిధి వసూలు చేశారు. మహాలయ అమావాస్య నుండి దీపావళి వరకు నెలరోజుల పాటు ఇంటింటికి తిరిగి స్వదేశ ఉద్యమాన్ని, దీక్షను బోధించే కరపత్రాలు పంచి పెడుతూ వసూలు చేశారు. దీపావళి పండుగనాడు ఆ డబ్బునంతా 'స్వదేశ మిత్రన్' సంపాదకులు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యయ్యర్ సమక్షంలో లెక్కపెట్టగా 62 వేల రూపాయల లెక్క తేలింది. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు, సర్ సైయద్ మహమ్మద్ ధర్మకర్తలుగా స్వదేశీ వస్తు విక్రయశాల నొకదానిని ఈ ధనంతో చెన్నపట్టణంలో నెలకొల్పడం జరిగింది.

1907 లో కృష్ణాజిల్లా రాజకీయ సభలు, సంఘ సంస్కరణ మహాసభలు జరిగినవి. సంఘ సంస్కరణ సభల నిర్వాహక కార్యదర్శి లక్ష్మణరావు. ఆహ్వాన సంఘాధ్యక్షుడు మునగాల రాజా, ఈయన తన ప్రారంభోపన్యాసంలో "స్వభాష, స్వవేషము, స్వదేశీ, స్వరాజ్యము ఆధునిక కాలపు నాలుగు వేదములు" అని ఉత్తేజకరంగా వర్ణించాడు. నాయని వెంకట రంగారావు స్వదేశీ అభిమానానికి కారకుడు లక్ష్మణరావే అని చెప్పవచ్చు.

స్వస్థలంలో రాజకీయ చైతన్యం, సంఘ సంస్కరణల ప్రయత్నాలు చేస్తూనే రాజధాని నగరంలో పెద్ద యెత్తున విద్యాధికులను సమీకరించి నిర్మాణాత్మకమైన మహత్తర కృషికి లక్ష్మణరావు సంకల్పించాడు. ఆరోజులలో యువ విద్యాధికులందరూ తీవ్రమైన జాతీయాభిమానంతో ఉప్పొంగిపోతుండేవారు. జపాన్ వారి జాతీయ చైతన్యం, స్వదేశాభిమానం, స్వయంకృషి, స్వశక్తిపై విశ్వాసం మన యువకులను ఎంతగానో ఆకర్షించాయి. జపాను దేశానికి వెళ్ళి లఘుపరిశ్రమలు స్థాపించడానికి కావలసిన సాంకేతిక పరిజ్ఞానాన్ని పొంది, స్వదేశానికి వచ్చి జాతీయ పరిశ్రమలను స్థాపించవలెనని దేశాభిమానులు ఉవ్విళ్లూరేవారు. ఇటువంటి యువ విద్యాధికుడు శ్యాంరాజ్ రామారావు. ఈయన రాయలసీమ ప్రాంతంవారు. ఈయనకు జపాన్‌కు వెళ్ళి గాజు పరిశ్రమలో సాంకేతిక విజ్ఞానం సంపా

దించాలనే అభిలాష ఉండేది. ఈయనకు ఆర్థికంగా సాయపడేందుకు మిత్రులందరు డాక్టర్ సి. బి. రామారావు ఇంట్లో సమావేశమయ్యారు. ఆయనకొక అభినందన పత్రం కూడ సమర్పించారు. ఆ సమయంలోనే మిత్రుల మనస్సుల్లో విజ్ఞానచంద్రిక మండలి స్థాపనకు అంకురార్పణం జరిగింది. ఏ విధంగా జాతీయ ప్రబోధం చేయాలో తర్కించుకొన్నారు. పత్రిక నడపడమా, గ్రంథ ప్రచురణమా—అని చర్చలు జరిగాయి. చివరకు చందాదారులను చేర్చి, ప్రతి మూడునెలలకు ఒక పుస్తకం చొప్పున అన్ని విధాలా ఉన్నత ప్రమాణాలతో పుస్తకాలు ప్రచురించాలని నిశ్చయించుకొన్నారు—అయితే పద్యకావ్యాలు కాక, సరళమైన, సలక్షణమైన వచనంలో విజ్ఞాన శాస్త్రం, స్వాతంత్ర్యోద్యమ చరిత్రలు దేశచరిత్రలు మొదలైనవి ప్రచురించ సంకల్పించారు. ఈ విజ్ఞాన చంద్రిక గ్రంథమండలికి లక్ష్మణరావు సంపాదకుడు. నాయని వెంకటరంగారావు పోషకుడు. డాక్టర్ ఆచంట లక్ష్మీపతి, అయ్యదేవర కాళేశ్వరరావు, రావిచెట్టు రంగారావు క్రియాశీల సభ్యులుగా ఉండేవారు. అయితే విజ్ఞాన చంద్రికా గ్రంథ మండలి 1906 నుంచిగాని పనిచేయడం సంభవించలేదు. హైదరాబాద్ రెసిడెన్సీ బజారులో దీని కార్యాలయ స్థాపన జరిగింది. హరి సర్వోత్తమ రావు కార్యదర్శి.

విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి

1906 వేసవిలో మద్రాసులోని మునగాల రాజాగారి నివాసభవనంలో లక్ష్మణరావు, హరిసర్వోత్తమరావు, రావిచెట్టు రంగారావు అయ్యదేవర కాళేశ్వరరావు సమావేశమై విజ్ఞాన చంద్రికామండలి రూపురేఖలను నిర్ణయించారు. ఆ సమావేశంలో లక్ష్మణరావు సమకాలీన భారతీయ సాహిత్యంలోని ఆధునిక రీతులను గూర్చి వివరించారు. ముఖ్యంగా మహారాష్ట్రీ, బెంగాలీ, హిందీ భాషలలోని నవీన రీతులను గురించి విపులీకరించి తెలుగు దేశంలో చేయవలసిన కృషిని గూర్చి చర్చించారు. భారతదేశంలో ప్రతి భారతీయుని కర్తవ్యం స్వాతంత్ర్య సంపాదనముకాని, అందుకై తెలుగు ప్రజలను కూడ సమాయత్తం చేయడానికి వారిలో చైతన్యం కలిగించవలెనని, అందుకుగాను సరళమైన భాషలో వివిధ విషయాలలో గ్రంథాలు వెలువరించాలని, ముఖ్యంగా స్త్రీ విద్య, అస్పృశ్యతా నివారణం మొదలయిన సాంఘిక సమస్యలతో పాటుగా, రాజకీయార్థిక విజ్ఞానాలను కూడ అందజేయవలెనని లక్ష్మణరావు సూచించాడు. దీనికోసం తెలుగుదేశం నాలుగు మూలలనుండి చందాదారులను చేర్చాలని, చందాదారులకు నూరు పుటలు నాలుగణాల చొప్పున, చందాదార్లు కాని వారికి పోస్టేజి ఖర్చులు

కాక నూరు పుటలకు అరణాల చొప్పున గ్రంథాలు విక్రయించాలని నిశ్చయించారు. విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి సభ్యులెవరును జాతీయ విజ్ఞానోద్యమంలో కృషిచేయడానికి ప్రతిఫలం అపేక్షించరాదని దృఢనిశ్చయం చేసుకొన్నారు. దీనికనుగుణంగా లక్ష్మణరావు తాను వ్రాసిన ఏ గ్రంథానికి ప్రతిఫలం తీసుకోలేదు.

వీరు రచనా, గ్రంథ ప్రచురణ యజ్ఞంలో గ్రాంథిక వ్యావహారిక వాదవివాదాల జోలికి పోలేదు. సర్వజన సులభగ్రాహ్యమైన సరళ గ్రాంథిక శైలినే లక్ష్యంగా పెట్టుకొన్నారు. కార్యస్థానం ఏర్పడి పని చేయడానికిగాను ప్రారంభ వ్యయం నిమిత్తం మునగాల రాజా రెండు వేల రూపాయలు విరాళమిచ్చారు. విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి పక్షాన ప్రచురితమైన మొట్టమొదటి గ్రంథం హరి సర్వోత్తమరావు వ్రాసిన అబ్రహాం లింకన్ జీవిత చరిత్రం. ఈ జీవిత చరిత్ర రచించడంలోనే గ్రంథమండలి ఆశయం స్పష్టమవుతుంది. పేదరికంలో పుట్టి స్వయం కృషి వల్ల గొప్ప విద్యావంతుడై రాజకీయనాయకుడై, దేశనేత అయి, అమెరికా అధ్యక్షునిచేత సన్మానంపొంది బానిస వ్యాపారాన్ని రద్దుచేసిన అబ్రహాం లింకన్ పీడిత చరిత్రను హరి సర్వోత్తమరావు ఉత్తేజకరంగా వ్రాశాడు. ఈ పుస్తకాన్ని ఆవిష్కరించిన సందర్భంలో మండలి సభ్యులు ఐదుగురు సకలాంధ్ర జనావళిని ఉద్దేశించి ఒక విజ్ఞాపనం ప్రచురించారు. దీనిలో వారు మండలి ఆశయాలు వివరించారు. విద్యావంతుల రచనలను, లక్ష్మీపుత్రుల ధనసహాయాన్ని అర్థించారు. విజ్ఞాన శాస్త్రాలలో పట్టభద్రులైనవారు శాస్త్రీయ విషయాలను తెలుగులో వ్రాసి సహకరించాలని కోరారు. రచయితలు శాస్త్రీయ గ్రంథరచనలో కాశీ నాగరీ ప్రచారిణి సభవారు రూపొందించిన పారిభాషిక పదజాలాన్ని ఉపయోగించవలసిందిగా కోరారు. దీనిని బట్టి మండలికి భావి భారత సమైక్యదృష్టి ఎంత తీక్షణంగా వుండేదో స్పష్టమవుతుంది.

విజ్ఞాన చంద్రికా గ్రంథమండలి ప్రచురించిన రెండవ పుస్తకం లక్ష్మణరావు వ్రాసిన 'హిందూ మహాయుగము.' భారత దేశ చరిత్రను ప్రధానమైన నాలుగు మహాయుగాలుగా విభజించి తెలుగువారికి అందించాలని లక్ష్మణరావు సంకల్పం. ఈ గ్రంథాన్ని గురించి సమకాలీన పత్రిక "ఆంధ్ర కేసరి" ఈ విధంగా శ్లాఘించారు: "ప్రాచీన హిందువులయొక్క ఔన్నత్యమును తెలిపెడి ఇట్టి చరిత్ర మీదవరకు నాంధ్రభాషలో నెవ్వరును రచియించి యుండలేదు. శైలి మిక్కిలి మృదువై లక్షణయుక్తమై యున్నది."

ఈ పుస్తకం అచ్చయిన ఐదు నెలలలోనే వెయ్యి ప్రతులు అమ్ముడుపోయాయట. రెండు నెలలలోనే అయిదు వందలు అమ్ముడు పోయాయట. ఇది నాటికీ నేటికీ కూడా ఆశ్చర్యకరమైన విషయమే. 1901లో మొదటిసారి ముద్రణ పొందగా 1909లో మెట్రిక్యులేషన్ పాఠ్యగ్రంథంగా నిర్ణీతమయింది. 1891లో నాగపూర్‌లో జరిగిన అఖిలభారత జాతీయ కాంగ్రెస్ మహాసభకు అధ్యక్షత వహించిన రాజకీయ నాయకుడు పనప్పాకం ఆనందచార్యులుగారు ఈ గ్రంథాన్ని చాల శ్లాఘించారు. ఇలాంటి గ్రంథం రచించిన లక్ష్మణరావు స్వదేశీయుడయినందుకు తాము గర్విస్తున్నామని కూడా ఆయన అన్నారు. పాశ్చాత్యులు పక్షపాత దృష్టితో వ్రాసిన నిరూపించే మహత్ప్రయత్నం. ఈ గ్రంథంలో జరిగింది. అపూర్వ చరిత్రాధారాలు సేకరించి మౌలికంగా రచన సాగించాడు గ్రంథకర్త.

దీని తరువాత వెలువడిన గ్రంథం డాక్టర్ ఆచంట లక్ష్మీపతి జీవశాస్త్రము. నాలుగవ పుస్తకం వేలాల సుబ్బారావు "రాణీసంయుక్త" విజ్ఞాన చంద్రిక గ్రంథమండలి ఏర్పరచుకొన్న ఆశయాలకు అనుగుణంగానే ఒకటొకటిగా మహాపురుషుల చరిత్ర, దేశచరిత్ర, విజ్ఞాన శాస్త్రం, చారిత్రిక నవల ఈ నాలుగు పుస్తకాలు హైద్రాబాదునుండే వెలువడినవి. పుస్తకాలు వెలువడిన కొద్ది చందాదారుల సంఖ్య ఎక్కువవుతూ వచ్చింది.

1907వ సంవత్సరంలో రాజద్రోహం నేరం క్రింద హరిసర్వోత్తమరావు నిర్బంధితుడు కావడంతో మండలి కార్యకలాపాలకు కొంత అంతరాయం ఏర్పడింది. హైదరాబాదులో కూడా మండలి కార్యస్థానంపైన పోలీసుల నిఘా ఎక్కువయింది. అప్పుడు కార్యస్థానాన్ని మద్రాసుకు మార్చవలసి వచ్చింది. హరిసర్వోత్తమరావు స్థానంలో ఆచంట లక్ష్మీపతి కార్యదర్శిగా నియమితుడయ్యాడు. ఆదిరాజు వీరభద్రరావును లక్ష్మీపతికి సహాయకుడుగా మద్రాసులో వుండి పని చేయడానికి నియమించారు. అందువల్ల ఐదవ పుస్తకం మద్రాసునుంచి వెలువడింది. ఇది మహమ్మదీయ మహాయుగం. లక్ష్మణరావే ఇందులోని క్రొత్త విషయాలు అంటూ ఈ విధంగా పేర్కొన్నారు :—1. మహమ్మద్ ఘజినీని అనంగపాలుడు ఓడించడం. 2. మహమ్మద్ ఘోరీని పృథ్వీరాజు ఏడుసార్లు పట్టుకొని ప్రాణదానం చేయడం. 3. స్థానేశ్వర యుద్ధములో జరిగిన మోసం. 4. ఔరంగజేబును ఐదుసార్లు ఓడించి స్వతంత్రుడైన ఛత్రసాల్ రాజు వృత్తాంతం. 5. అక్కన్న-మాదన్నగార్ల చరిత్ర, 6 అక్బరును ఓడించిన వీరబాయి చరిత్ర—ఇవి ప్రముఖమైన అంశాలు. ఇవికాక మాతనాంశాలు చాలా ప్రతిపాదించడం జరిగింది. ఆంగ్ల చరిత్రకారుల రచనలతో

బాటుగా సంస్కృత, మరాఠీ, హిందీ, తెలుగు భాషలలోని చరిత్రలన్నింటిని సమన్వయపూర్వకముగా అవలోకనంచేసి ప్రామాణికంగా ఈ గ్రంథరచన చేయడం జరిగింది. ఈ గ్రంథంలోనే ఆరవ ప్రకరణమైన విజయనగర చరిత్రను ఎన్నెన్నో మౌలికాంశాలతో, పెక్కు చారిత్రకాధారాల పరిశీలనతో అపూర్వమైన రీతిలో రచించాడు. బహు భాషలలో లక్ష్మణరావుకు గల పాండిత్యం ఆయన పెక్కు మౌలికాంశాలను సేకరించడానికి తోడ్పడింది.

మండలి పక్షాన వెలువడిన ఆరవగ్రంథం పదార్థ విజ్ఞాన శాస్త్రం దీనిని మంత్రిప్రగడ సాంబశివరావు రచించాడు. ఏడవ గ్రంథం వేమనాది విశ్వనాథ శర్మ రసాయన శాస్త్రం. గ్రంథమండలి పక్షాన వెలువడిన ఈ విజ్ఞానశాస్త్ర గ్రంథాలు చాలా ప్రఖ్యాతి పొందాయి. అంతకు పూర్వం విజ్ఞాన శాస్త్రరచనతో వీరేశలింగం మొదలయిన వారు కొన్ని ప్రయత్నాలు జరిపినా ఆశాస్త్రలు చదివినవారు వాటిని సరళమైన శైలితో వ్రాయడానికిది తొలిప్రయత్నం. ఎనిమిదవ గ్రంథం ఆ రోజులలో చాలా ప్రచార ప్రసిద్ధులు పొందిన చిలుకూరి వీరభద్రరావు ఆంధ్రుల చరిత్ర. తొమ్మిదవ గ్రంథం భోగరాజు నారాయణమూర్తి రచించిన "విమలాదేవి". పదినుంచి పదిహేను వరకు ప్రకృతిశాస్త్ర గ్రంథాలు, మండలి పక్షాన మొత్తం పదమూడు ప్రకృతిశాస్త్ర గ్రంథాలు వెలువడినవి. ఆయా శాస్త్రాలలో ప్రజ్ఞావంతులైన వారే ఈ శాస్త్ర గ్రంథాలు రచించారు. 1916వ సంవత్సరం వరకు ఈ మండలి చాలా చురుకుగా పనిచేసింది. అంతవరకు 30 గ్రంథాలు ప్రచురించింది. ప్రపంచయుద్ధ మేఘాలు ఆవరించడంతో మండలి కార్యకలాపాలకు ఆటుతర్వాత కొన్ని విఘ్నాలు కలిగాయి.

ఈ మండలి కార్యకలాపాలలో విశేషించి చెప్పదగినది చారిత్రక నవలా రచనలో పోటీజరపడం. తెలుగు దేశంలో ఇదే ప్రథమం. బహుశదేశంలోనే నేమో! భారతీయ పురావైభవ చరిత్రను, అందులో ఏక దేశమైన తెలుగువారి పరమోజ్జ్వల చరిత్రను కథారూపకంగా అందించి తెలుగు వారిని చైతన్యవంతులను చేయడమే ఈ ప్రణాళికలోని ముఖ్యోద్దేశం. స్వాతంత్ర్యం దేశభక్తి స్వస్థాన వేషభాషల పట్ల అనురక్తి, జాతీయతాదృక్పథం తెలుగు ప్రజలలో ఉద్దీపింపజేయడానికి లక్ష్మణరావు తలపెట్టిన ఈ ఉద్యమం సత్ఫలితాలు తెలుగు దేశం వారు అచిరకాలంలోనే పొందడం గురించి నిదర్శనాలున్నాయి. బహుశా 1913 వ సంవత్సరం నుంచి తీవ్రమైన అభినివేశంతో కొనసాగిన ప్రత్యేకాంధ్రరాష్ట్రోద్యమం విజ్ఞానచంద్రికాగ్రంథమండలి సాధించిన సత్ఫలితాలలో ఒక్కటని చెపవచ్చు. ఆరోజులలోనే చారిత్రక నవలకు 500ల రూపాయల ప్రథమ బహుమతి

ఇచ్చి ప్రోత్సహించడం అపూర్వ విషయం. ఈ పోటీల వల్లనే ఒకదశలో తెలుగులో గొప్పచారిత్రక నవలలు వెలువడ్డాయని చెప్పడం సత్యదూరం కాదు. ఆ తర్వాత చారిత్రక నవలారచన పట్ల కుతూహలం కలుగడం, అడివి బాపిరాజువంటి అగ్రశ్రేణీరచయితలకు ప్రేరణం కలుగడం విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి సాధించిన సత్ఫలితమే అని చెప్పవచ్చు. ఈ పోటీ వెనుక వంగదేశ విభజనవల్ల కలిగిన తీవ్రజాతీయోద్యమ ప్రభావం కూడ వుంది. కేతవరపు వెంకటశాస్త్రి "రాయచూరు యుద్ధం" దుగ్గిరాల రాఘవచంద్రయ్య "విజయనగర సామ్రాజ్యము" ఎ వి నరసింహ్మపంతులు "పాతాళభైరవి" భోగరాజు నారాయణమూర్తి "విమలాదేవి" చాలా ప్రఖ్యాతి పొందినవి. "రాయచూరుయుద్ధం" సాహస వీరశృంగార గాథ. శ్రీకృష్ణదేవరాయల వారు దీనిలో నాయకుడు. తిమ్మరుసు మంత్రి బుద్ధిచాతుర్యము, రాయలవారి పరాక్రమము ఒక ప్రణయగాథతో జోడించి రాయచూరు పతనం ఫలశ్రుతిగా ఈ నవల ఇతివృత్తం వెంకటశాస్త్రి నిర్వహించారు. ఈ నవల పునర్ముద్రణ పొందడం చాలా అవసరం.

ఈ విధంగా గ్రంథప్రచురణ చేయడమేకాక 912 లోనే ఈ మండలి విజ్ఞానచంద్రికా పరిషత్తు అనే పేరుతో వైజ్ఞానిక, చారిత్రక, శాస్త్రీయ గ్రంథాలలో పరీక్షల సంస్థను నెలకొల్పింది. మండలి ప్రచురించినవిగాని, ఇతరులు రచించిన ప్రామాణిక గ్రంథాలుగాని పఠనీయ గ్రంథాలుగా నిర్ణయించి తెలుగుదేశములోని పలు ప్రాంతాలను పరీక్షా కేంద్రాలుగా ఈ పరీక్షలు నిర్వహించడ జరిగింది. గుంటూరు, బందరు, బెజవాడ, నర్సాపురం, రాజమహేంద్రవరం, కాకినాడ, హైదరాబాదు మొదలైన ప్రదేశాలలో ఈ కేంద్రాలు నెలకొల్పింది. యువతీయువకులెందరో అత్యుత్సాహంతో ఈ పరీక్షలలో పాల్గొన్నారు పరీక్షలలో గణనీయమైన ఫలితాలు సాధించినవారికి 116 రూపాయల నగదు బహుమానం, బంగారు, వెండి పతకాలు, యోగ్యతా పత్రాలు యిచ్చిరి. ఈ విధంగా ఈ పరీక్షలలో పాల్గొని ఆ రోజులలో బహుమానాలు పొందినవారిలో, తర్వాతి కాలంలో ప్రసిద్ధిపొందిన పలువురు సాహిత్యవేత్తలున్నారు. కవితిలక కంచనపల్లి కనకమ్మ ఈ పరీక్షలలో ప్రథమ బహుమతి పొందారు. సుప్రసిద్ధ సాహిత్య పరిశోధకుడు శ్రీ నిడుదవోలు వెంకటరావు బంగారు పతకం పొందారు. పరీక్షాధికారులుగా వీరేశలింగం పంతులు, పనప్పాకం శ్రీనివాసాచార్యులు, కట్టమంచి రామలింగారెడ్డివంటి గొప్ప సాహిత్యవేత్తలుండడం ఈ పరీక్షల విశిష్టత అని చెప్పవచ్చు. వీటి మూలంగా తెలుగుదేశంలో నవీన సాహిత్య, శాస్త్రీయ విజ్ఞానాల ప్రచారానికి దోహదం కలిగింది.

ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వస్వం

1915 లోనే తెలుగులో విజ్ఞాన సర్వస్వాన్ని నిర్మించాలని లక్ష్మణరావుకు సంకల్పం కలిగింది. బాహుళ భారతీయ భాషలలో నాటికి ఇటువంటి ప్రయత్నం జరుగకపోగా, ఊహకూడా కలుగలేదు. లక్ష్మణరావుకు ఈ సంకల్పం కలుగడం విశేషం. దానిభారమంతా లక్ష్మణరావే వహించారు. డాక్టర్ కేట్కర్ మహారాష్ట్రనుంచి వచ్చి లక్ష్మణరావు ఇంట్లో నెలల తరబడి వుంటూ తాను తలపెట్టిన మహారాష్ట్ర విజ్ఞానసర్వస్వం గురించి చర్చలు జరిపేవాడు డాక్టర్ శ్రీధర్ వెంకటేశ కేపూర్ మహారాష్ట్ర జ్ఞానకోశ నిర్మాణానికి కావలసిన స్ఫూర్తిని లక్ష్మణరావునుండి పొందినట్లు కేట్కర్‌ను సన్నిహితంగా ఎరిగిన ఎం.బి. నియోగి (ఎం.ఏ., ఎల్.ఎల్., ఎం., ఎల్.ఎల్.డి ఆనర్స్, కె. టి. సి. ఐ. ఇ.) తెలిపారు. ఈయన వయస్సు 88 సంవత్సరాలు.

1915 తర్వాత ఆ లక్ష్మణరావు జీవితకాలమంతా విజ్ఞానసర్వస్వ రచనలోనే గడిచిపోయింది. ఈ కాలంలో శాసనాలు చదివించడంలోను, చరిత్ర పరిశోధనలోను ఆయనవద్ద శిక్షణపొందిన మల్లంపల్లి సోమశేఖర శర్మ ఆయనకు ఎంతగానో సహకరించారు. ఒక్క 'అ' అనే అక్షరంతోనే మూడు సంపుటాలు లక్ష్మణరావు ప్రచురించారు. ఆంధ్ర అనే శీర్షికతో పూర్తిగా ఒక పెద్ద సంపుటి వెలువరించడానికి పూనుకొని విషయ సేకరణం చేస్తూ వచ్చారు. విజ్ఞాన సర్వస్వంలో మొత్తం 35 వ్యాసాలు తనవి 11 వందల పుటలు ఆయన ప్రచురించారు. ఈ వ్యాసాలలో భాష, చరిత్ర, ధర్మశాస్త్రం, గణితం మొదలైన ఎన్నెన్నో విషయాలపై ఆయన వ్రాశారు. ఏమి వ్రాసినా విషయం పరిపూర్ణంగాను, సాధికారంగాను, సప్రమాణంగాను ఉండటం లక్ష్మణరావు రచనలలో ప్రత్యేకత. అంకగణితంనుంచి అథర్వణ వేదం వరకు ఆ మహనీయుని మేధా ముద్రణ స్పష్టంగా గోచరిస్తూనే వుంటుంది. అచ్చ తెలుగును గూర్చి, అభిజ్ఞాన శాకుంతలాన్ని గురించి, అలంకారాలను గురించి లక్ష్మణరావు వ్రాసిన వ్యాసాలలో ఆయన మౌలిక విమర్శనా శక్తి కానవస్తుంది. ఆయన శైలికి మచ్చుతునకగా 'అంకగణితం' వ్యాసంలో ఒక పరిచ్ఛేదం చూపవచ్చు.

"సంఖ్యలను వ్రాయుటలో వివిధ జాతులవారు వివిధ మార్గముల నవలంబించిరి. చరిత్రకారులకు దెలిసినంతవరకు 'పోనీసి' యను పద్ధతి మిక్కిలి పురాతనమైనది. వీరు ఒకటిని ఒక గీతచేతను, రెండును రెండుగీతలచేతను—ఈ ప్రకారము తొమ్మిది వరకును సంఖ్యలను గీతలచే

దెలిపెడివారు. ఇట్లు 1, 111, 11111 గుర్తులు 1, 3, 5 సంఖ్యలకు ప్రత్యామ్నాయముగా నుండెడివి. పది, పదకొండులకు వేరువేరు గుర్తుల నుపయోగించెడివారు. ఈ రీతిని గీతలతో సంఖ్యలను వ్రాయుట వ్రేళ్ళతో లెక్కించుటను బట్టి స్ఫురించినదనుటకు సందియములేదు."

లక్ష్మణరావు ఇతర రచనలు

విజ్ఞాన చంద్రిక గ్రంథమండలిలోను, విజ్ఞాన సర్వస్వంలోను ప్రచురించిన రచనలుకాక లక్ష్మణరావు వివిధపత్రికలలో రచించిన వ్యాసాలు, గ్రంథాలు చాల ఉన్నవి. ఆయన చరిత్రకారుడుగా, సాహిత్యవేత్తగా లబ్ధ ప్రతిష్ఠుడయినది "శివాజీ చరిత్ర" తోననవచ్చు. దీనిని రచించడానికి కారణాలను ఆయన ఈ విధంగా తెలిపారు :— "పరదేశస్తులచే వ్రాయబడిన ఇంగ్లీషు గ్రంథాలలో లక్ష పాఠాదులుండ వచ్చు. చరిత్ర భాగములు కొన్ని తిన్నగా తెలియనందున చరిత్రలో కొంత యుండ వచ్చును, కాన మూల మహారాష్ట్ర గ్రంథముల ననుసరించి ఈ చరిత్ర వ్రాయబడినది. ఆయన చిట్నీస్ కృతమైన 'బఖర్', 'శివదిగ్విజయ', 'మహారాష్ట్రిదా ఇతిహాస్' మొదలైన గ్రంథములనుండి శివాజీ చరిత్రను సేకరించారు. 'సరస్వతి' పత్రికాధిపతులు కొచ్చెర్లకోట రామచంద్ర వెంకట కృష్ణారావు 'శివాజీ చరిత్రను' ప్రచురించారు. ఇది చాలా ప్రఖ్యాతి పొందింది. ఇప్పటికి నాలుగు ముద్రణలు పొందడం దీని విశేషం.

లక్ష్మణరావు వివిధ పత్రికలలో వ్రాసిన వ్యాసాలు ఆయన మరణానంతరం రెండు సంపుటాలుగా వెలువడినవి. మొదటి సంపుటం 1923లోనే స్మారక సంపుటిగా వెలువడింది. ఇందులో చారిత్రక కాల నిర్ణయానికి, భాషకు వివిధ విజ్ఞానశాస్త్ర విషయాలకు సంబంధించిన వ్యాసాలు ఉన్నవి. ఏకశిలానగరము ఓరుగల్లే—అనే వ్యాసము, చాళుక్యులు దాక్షిణాత్యులే, కృష్ణరాయల నిదానకాలము మున్నగు వ్యాసాలు ఆయన విజ్ఞాన వైదుష్యాన్ని, విమర్శనాపాటవాన్ని తెలుపుతాయి. భాషావిషయకంగా యుద్ధమల్లుని బెజవాడ శాసనము, ద్రావిడ భాషలలో ఉత్తమ పురుషవాచక సర్వనామము, త్రిలింగము నుండి తెలుగు పుట్టెనా లేక తెలుగు నుండి త్రిలింగము పుట్టెనా—అనే వ్యాసాలు వివిధ భాషాపాండిత్యాన్ని ముఖ్యంగా ద్రావిడభాషలలో ఆయన గంభీర పరిజ్ఞానాన్ని తెలియజేస్తాయి. ఇవిగాక పంచాంగ గణనము, లలిత కళలు, కర్మయోగము-గురించి లలిత మైన శైలిలో ఆయన వ్రాశారు. విజ్ఞానచంద్రికా గ్రంథమండలి ప్రచురించిన పదార్థ విజ్ఞాన రసాయనాది శాస్త్ర గ్రంథాలకు ఆయన వ్రాసిన పీఠికలూ ఈ సంపుటిలో ఉన్నవి.

రెండవ సంపుటంలో ఐదు వ్యాసాలున్నవి. ఇందులో నాలుగు విజ్ఞాన సర్వస్వంలో లక్ష్మణరావు వ్రాసినవే. ఇవికాక, శృంగారము–పూర్వలాక్షణికులు అనే వ్యాసంకూడా ఇందులో చేర్చారు.

లక్ష్మణరావు వ్రాసిన కొన్ని గ్రంథాలను సంస్కరించి విపుల పీఠికలు వ్రాసి ప్రచురించారు. అలాటి వాటిలో ఒకటి మల్లికార్జున పండితారాధ్యుడు రచించిన శివతత్త్వసారము. ఆయనకు గ్రంథ పరిష్కరణలోను, సంపాదకత్వం వహించి ప్రచురించడంలోను అచేలమైన ప్రతిభ వుండేది. పుస్తకం అచ్చువేసేటప్పుడు తాను సంపాదించ గలిగిన వివరాలన్ని ఆయన ఇచ్చేవాడు. అటు తర్వాత ఎవరైనా పూనుకొని దానిని ఇంకా నిర్దుష్టంగా ప్రకటించ వచ్చునని ఆయన నమ్మకం. పాఠ నిర్ణయంలో ఆయన పద్ధతి ప్రశంసా పాత్రమయింది. పాఠాంతరాలన్నిటినీ కూడ ఆయన సేకరించి అధస్సూచిలో ఇచ్చేవారు. ఆంధ్ర సాహిత్యపరిషత్తు తరఫున శివతత్త్వసారం పరిష్కరించి ప్రచురించారు. దీనికి గొప్ప విలువైన పీఠికను కూర్చారు. శివతత్త్వసారం నన్నయకు నూరేళ్ళ తర్వాత తిక్కనకు నూరేళ్ళ ముందు రచితమైందని ఆయన నిర్ణయం. చారిత్రకమైన విలువ దీనికి చాల కలదని ఆయన నిరూపించారు. మద్రాసు ప్రాచ్య లిఖిత పుస్తక భాండాగారంలో లభించిన ప్రతికి జతగా మరొక ప్రతిని నర్సాపురంలో ఆయన సంపాదించగలిగాడు. ఈ రెండు ప్రతులను పోల్చి ఆయన మార్పులు, చేర్పులు చేసి ప్రకటించారు. పూర్వలాక్షణికులు దీనిని శతకమనే వ్యవహరించగా, ఇందులో శివా, రుద్రా, అజా, మహేశా మొదలయిన మకుటాలతో 489వరకు కంద పద్యాలు ఉన్నట్టుగా పేర్కొన్నారు. పండితారాధ్య చరిత్ర పర్వత ప్రకరణంలో పాల్కురికి సోమన ఈ గ్రంథాన్ని గూర్చి ప్రస్తావించాడు. గణపవరపు వేంకట కవి ప్రయోగరత్నాకరంలోను, కస్తూరి రంగకవి రంగరాట్ ఛందంలోను ఈ గ్రంథాన్ని, ఇందులోని 'జయతి త్రిపురాంతకదేవా' అనే పద్యాన్ని దూరాహ్వాన ప్లుతయాతికి ఉదాహరణగా ఇచ్చినట్టు తమకు లభించిన ప్రత్యంతరంలో ఈ పద్యం లేనట్టు ఆయన వివరించాడు. పాఠ పరిష్కరణలో వున్న కష్టనిష్ఠురాలను గురించి ఈపీఠికలో చర్చించాడు. వీరేశలింగం వంటివారు చిత్ర భారతాన్ని పరిష్కరించేప్పుడు పడిన భ్రమ ప్రమాదాలను ప్రస్తావించి పాఠ నిర్ణయంలో పాటించవలసిన జాగ్రత్తలను చెప్పారు. చిత్రప్రభాను అనే ప్రయోగాన్ని చిత్తాబ్జభానుడు అని వీరేశలింగం దిద్దివేయడంవలన ఒక తరంవరకు యథార్థ నిరూపణం కష్టమయిపోయింది. పరిష్కరణలో తనకు తోడ్పడిని ప్రతివారికి కృతజ్ఞత తెలియజేయడం ఆయన ఔదార్యానికి, సంస్కారానికి తార్కాణం.

జాతి పునరుజ్జీవనానికి చేయవలసిన కృషిలో ఆయన ఎప్పుడూ పరమోత్సాహంతో పని చేసేవాడు. విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి తరఫున ప్రామాణిక గ్రంథ ప్రచురణకోసం, ఆయా రచయితలను, సృష్టించి పరిచయం చేయడం కోసం ఆయన పరిశ్రమించేవారు. క్రొత్తవారిని ప్రోత్సహించడం, అప్పటికే లబ్ధప్రతిష్ఠులైనవారి చేత ఆయా గ్రంథాలను ప్రామాణిక దృష్టితో వెలువరింప చేయడం లక్ష్మణరావు జీవితాశయంగా ఉండేది. గురజాడ అప్పారావుగారి చేత కళింగ దేశ చరిత్రను రచియింప జేసి ప్రకటించాలని లక్ష్మణరావు అభిలషించారు. విజ్ఞాన చంద్రికామండలి ప్రచురణంలో రాబోయే గ్రంథాలలో కళింగదేశ చరిత్రను ప్రకటించారుకూడా. 1910 వ సంవత్సరంలో విజ్ఞాన చంద్రికామండలి పక్షాన వెలువడిన చిలుకూరి వీరభద్రరావు గారి ఆంధ్రుల చరిత్ర ప్రథమ సంపుటంలో, రాబోయే పుస్తకాల పట్టికలో కళింగ దేశ చరిత్రం కూడా వుంది. గురజాడ అప్పారావు గారు కూడా కళింగదేశ చరిత్రకు సంబంధించి అనేక శాసనాలు, స్థానిక పురాణాలు, చారిత్రకాధారాలు సేకరించినట్లున్నా వింటాము. అయితే నాడుకాని, ఆతరవాత కాని, ఈ గ్రంథం వెలువడ లేదు. దురదృష్టవశాత్తు 1910 వ సంవత్సర ప్రాంతంలోనే చెలరేగిన గ్రాంథిక వ్యావహారిక భాషోద్యమం, అప్పారావు గారి ఏకాగ్రతను, దీక్షను, రచనా వ్యగ్రతను, వేరొక వైపుకు ఆకర్షించి ఉంటాయి. అంతేకాక లక్ష్మణరావు ఎదురి పక్షంలోవాడు. అంటే గ్రాంథిక వాదుల పక్షానికి చెందినవాడు. అప్పారావుగారిని గ్రాంథికంలోనే కళింగ దేశ చరిత్రను రాసి ఇవ్వాలని కోరిఉండవచ్చు. అప్పారావు అందుకు అంగీకరించి ఉండక పోవచ్చు. 1910 నుంచి 1914 వరకు, తెలుగు దేశమంతటా తీవ్రంగా ఈ భాషోద్యమం సాగింది. 1915లోనే అప్పారావు కథావశేషులు కావడమూ జరిగింది. వీరేశలింగం పంతులుగారి స్వీయచరిత్ర సకాలంలో అచ్చు కావడానికి లక్ష్మణరావే కారకుడు. అంతకు పూర్వం పది పదిహేను సంవత్సరాలుగా వీరేశలింగంగారిని స్వీయచరిత్రం ప్రకటనకు పూనుకోవలసిందిగా అభిమానులు, మిత్రులు, ఆప్తులు, కోరుతూ ఉన్నా, బలవంతం చేస్తూ ఉన్నా ఆయన అందుకు సరేనంటూ కాలయాపనం చేస్తూవచ్చారు. మండలిపక్షాన ప్రచురణకు లక్ష్మణరావు అభ్యర్థించినప్పుడు ఆయన సరే అన్నారు. వెంటనే లక్ష్మణరావు 1910వ సంవత్సరంలో చిలుకూరి వీరభద్రరావు గారి ఆంధ్రుల చరిత్రలో రాబోయే పుస్తకాల శీర్షికల క్రింద ప్రథమ స్థానాన్నిచ్చి వీరేశలింగం పంతులు స్వీయచరిత్రను గూర్చి ప్రకటన ఇచ్చారు. ఎందుకింత తొందరపడి ప్రకటించారని వీరేశలింగం

గారడిగితే, ఇట్లా చేస్తే కాని మీరు త్వరగా పూనుకోరు, ముగించరు— అని అన్నారుట లక్ష్మణరావు. 1911వ సంవత్సరంలో స్వీయచరిత్ర ప్రథమ సంపుటినీ, 1915వ సంవత్సరంలో ద్వితీయ సంపుటినీ, విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి తరపుననే ప్రకటించారు. మండలివారి ప్రచురణలో వీరేశలింగం గారు జన్మించిన గృహమూ, ఆయన నిర్మించిన మందిరాలు, మొదలైన వాటి ఛాయాచిత్ర ప్రతికృతులుండడమే కాక మరొక గొప్ప విశేషం కూడా ఉంది. పంతులు గారి చేతి వ్రాతకు ప్రతికృతిని కూడా సంతరించడం. వీరేశలింగం పంతులు గారు తమ స్వీయచరిత్రను తమ ధర్మపత్ని రాజ్యలక్ష్మమ్మ గారికే అంకితం చేశారు. పంతులుగారు అంకితం చేసిన వాక్యాలనే ఆయన చేతి వ్రాత నకలుగా విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి వారు ప్రథమ సంపుటంలో అచ్చు వేశారు. ఆటుతరవాత వీరేశలింగం గారి స్వీయచరిత్ర ఐదు ముద్రణలు పొందినా, యీ అంకితం ప్రసక్తి లేకపోవడం. ఆయన యెడల గ్రంథ ప్రకాశకులు, అపచారం చేయడమే. లక్ష్మణరావు గారు గ్రంథ విషయంలో ఎంత జాగ్రత్త తీసుకొనేవారో, సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించి, మార్పులు చేర్పులు చేయవలసి వస్తే, మృదువుగా వాటిని గ్రంథ కర్త దృష్టికి తెచ్చి, సవరింప జేసి ప్రకటించే వారో, గ్రంథం రూపు రేఖలను గూర్చి, ముద్రణ విషయమైన మేలిమిని గూర్చి కాగితం, చిత్రపటాలు మొదలైన వాటిని గూర్చి అంతగానూ శ్రద్ధా సక్తులు కనపరచేవారు, జాగ్రత్త పడేవారు. అన్నిటా ఉత్తమంగా ఉండాలని, సర్వాంగ సౌందర్యం తొణికి సలాడాలని లక్ష్మణరావు ఆశయం. విజ్ఞాన చంద్రికా మండలి పక్షాన వీరేశలింగం స్వీయ చరిత్రకు సంపాదకీయ భూమికను కూర్చింది లక్ష్మణరావే. వీరేశలింగం గారిని ఎంతగా గౌరవించినా, అభిమానించినా, జాతీయవాది అయిన లక్ష్మణరావుకి వీరేశలింగం గారి రాజకీయాభిప్రాయాలు సమ్మతం కాలేదని ఈ భూమికలో లక్ష్మణరావు వాక్యాల వల్లనే తెలుసుకోవచ్చు. వీరేశలింగం వృద్ధతరం వాడు. ఆయనకు జాతీయోద్యమ తీవ్రత పట్ల తాదాత్మ్య దృక్పథం ఉండేది కాదు.

వీరేశలింగం గారి చేత కవుల చరిత్రను పరిష్కరింపించి, పునస్సంశోధిత ముద్రణ వెలువడేందుకు అన్ని విధాల ప్రోత్సాహ, సహకారాలు కూర్చింది కూడా లక్ష్మణరావే. వ్యాధి బాధితుడు, దుర్బలుడు అయిన వీరేశలింగంగారికి తన ఇంట వేద విలాసంలో బస ఏర్పాటు చేసి ఆయనకు ఉపచారాలు చేసి, ఆయనచేత కవుల చరిత్రను సంస్కరింప జేశాడు. వీరేశలింగం గారిని వెంట బెట్టుకొని వెళ్ళి ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారంలో

నాడు పండితులుగా పనిచేస్తూవుండిన వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి గారికి పరిచయం చేసి, మనమంతా పంతులుగారికి తోడ్పడి, ఆంధ్ర కవుల చరిత్రను సంస్కరించి పునర్ముద్రించే విషయంలో వారికి కావలసిన సమస్త సాధన సంపత్తులూ అందించాలని లక్ష్మణరావు గారు కోరినట్లు శ్రీప్రభాకరశాస్త్రి గారి స్వీయ చరిత్ర ద్వారా తెలుసు కోవచ్చు.

ఆధునిక భారత దేశ చరిత్ర పరిశోధనలో అగ్రగణ్యుడైన కావలి వేంకట బొర్రయ్యను గూర్చి సమకాలికులకు ప్రప్రథమంగా తెలియజేసింది లక్ష్మణరావే. ఆంధ్రపరిశోధక మహామండలి పంచమ వార్షికోత్సవానికి అధ్యక్షత వహించి లక్ష్మణరావు బొర్రయ్యను గూర్చి ఆయన శాసన పరిశోధనను గూర్చి వివరించారు. బొర్రయ్య తమ్ముడు కావలి వెంకటరామస్వామి 1829లోనే దక్కను కవుల జీవితచరిత్రలన్న గ్రంథాన్ని ఆంగ్లంలో ప్రకటించాడు. ఆ గ్రంథంలోనే బొర్రయ్యను గూర్చి ఆయన వ్రాశాడు. కల్నల్ కాలిన్ మెకంజీ బొర్రయ్యను గురుతుల్యుడిగా ఎంచుకున్నాడు. భారతీయ మహా విజ్ఞానసౌధానికి పురా చారిత్రకతత్త్వ శోధనకు బొర్రయ్య నాకు ద్వారంలాగా సాయపడ్డాడని శ్లాఘించాడు మెకంజీ. మిక్కిలి చిరుత వయస్సుననే తన ఇరవైఆరో ఏట బొర్రయ్య మరణించగా బొర్రయ్యను దహనం చేసిన చోట కల్నల్ కాలిన్ మెకంజీ ఒక శాసనం వేయించినట్లు వెంకటరామస్వామి పేర్కొన్నాడు. లక్ష్మణరావు తన వార్షికోత్సవ సభ అధ్యక్షోపన్యాసంలో, బొర్రయ్య గూర్చి మెకంజీ వేయించిన ఈ శాసనాన్ని గూర్చి తెలుసుకొనడానికి మద్రాసులోని స్మశానాలు తిరిగి చూసినట్లుగా చెప్పారు. లక్ష్మణరాయుడికి పరిశోధకుల పట్ల గల గౌరవం అటువంటిది. ఆంధ్ర పరిశోధక మహామండలి పంచమ వార్షికోత్సవం 1922వ సంవత్సరంలో జరిగింది.

వ్యక్తిత్వం

లక్ష్మణరావు నిరంతర విద్యా వ్యాసంగంలోనే పొద్దు పుచ్చుతూ ఉండేవాడు. లక్ష్మణరావు గ్రంథాలయానికి వస్తున్నాడంటే గ్రంథాలయ సిబ్బంది ఆయన కోసం వరసగా కుప్పలు కుప్పలు పుస్తకాలు పేర్చేవారు. తలుపులన్నీ మూసుకొని గ్రంథాలయంలో పనిచేసే వారంతా వెళ్ళేటపుడు కాని ఆయన బయటకు వచ్చేవారుకాదు. ఆయన మేధావి. ఒకసారి తిప్పుతూ పుస్తకాన్ని చదివితే చాలు ఆయన కన్ని విషయాలూ గుర్తుండేవి. ఇంటి దగ్గర ఉన్నా నేలమీద చాప పరచి తన చుట్టూ పుస్తకాలు సగం చదివినవీ, సంప్రదించవలసినవీ పెట్టుకుని క్రింద కూర్చుండి వ్రాసుకుంటూ వుండే వాడాయన. వీరేశలింగం పంతులు గారికి లాగానే ఆయనకుకూడా

జీవితంలో ఆస్త్మా నిత్యం సాహచర్యం నెరపింది. ఈ విధంగా ఆస్త్మాతో సతమతమయ్యే మనిషి ఇంతగా గ్రంథ పరిశ్రమ ఏ విధంగా చేయగలుగుతున్నాడా అని మిత్రులంతా ఆశ్చర్యపడేవారు. దగ్గువల్ల, ఆయాసంవల్ల బాధపడుతున్న రోజుల్లో లక్ష్మణరావు బోర్లగిల పడుకొని పుస్తకాలు చదువుతూ వుండేవారు. నిరంతర పఠన వ్యసనం నుంచి ఆయనకు కొంత విశ్రాంతి కలిగించాలని, ఆయన మిత్రులు, సన్నిహితులు ప్రయత్నించినా ప్రయోజనం వుండేదికాదు. లక్ష్మణరావుగారి పైన మహారాష్ట్ర సంస్కృతి ప్రభావం చాలా వుండేది. ఆయన వేషంలోకూడా మహారాష్ట్ర లక్షణం కనిపిస్తూనే ఉండేది. కోటు, ఉత్తరీయం, తలపాగా, మీసాలు, వీటన్నిటితో ఆయన మూర్తిత్వం మహారాష్ట్రీయంగా ఉండేది. సంస్కృతంలోంచి మరాఠీలోకి చేరిన పదాలెన్నిటినో ఆయన తెలుగు రచనలలో ధారాళంగా ప్రయోగించారు. ఆయనకు బెంగాలీ, తమిళం, మలయాళం, కన్నడం, ఉర్దూ, హిందీ, సంస్కృతం, పాలి భాషలలో మంచి పరిజ్ఞానం ఉండేది. అయితే మహారాష్ట్రంపై మక్కువ ఎక్కువ. మహారాష్ట్రుల సంప్రదాయాన్ని అనుసరించే ఆయనగారు కొడుకు పేరు వినాయకరావని పెట్టుకున్నారు. చనువున్న వాళ్ళతో, సన్నిహితులతో ఆయనకు ఛలోక్తులాడటంలో ఆసక్తి ఉండేది. హాస్యధోరణికూడా ఉండేదని తెలిసినవాళ్లు అన్నారు. నాగపూర్‌లో ఉన్నత పాఠశాల విద్యాభ్యాసం చేస్తున్నరోజులలోనే ఆయన ఆనాటి మహారాష్ట్ర పత్రికలో ఒక ప్రహసనం ప్రచురించాడు. వృద్ధభర్త-పడుచు భార్య ప్రహసనం అది. లక్ష్మణరావు బావగారైన మాధవరావు గారిదగ్గరకు అప్పుడప్పుడొక వృద్ధుడు వచ్చి తనకుటుంబ వ్యవహారాలన్నీ వెళ్ళబోసుకుంటూవుండేవాడు. లక్ష్మణరావు రాసిన ప్రహసనం పత్రికలో అచ్చుకాగానే ఆ వృద్ధుడు పళ్లులేకపోయినా కొరుకుతూ వచ్చి చూశావా మీ లక్ష్మణుడి ఆగడం-అని మాధవరావుగారితో ప్రహసనం గూర్చి చెప్పి చాలా ఆగ్రహపడ్డాడు. నేను మందలిస్తాను లెమ్మని చెప్పి మాధవరావుగారు ఆయన్ను శాంతింపజేసి పంపించవలసివచ్చింది. పాపం వీధి వీధంతా, ఆయనను వేళాకోళం పట్టించారు. తెలిసినవాళ్ళంతా ఆయన్నుచూసి ఫక్కున నవ్వారు. లక్ష్మణరావు పరిశోధనలో నిమగ్నుడైపోయి సృజనాత్మక రచనా వ్యాసంగం వదలిపెట్టాడు. కాని లేకుంటే గొప్ప సృజనాత్మక రచయితగా కూడా రాణించి ఉండేవాడు. ఆయన చదువుకునేరోజుల్లోనే ఒక భావగీతం రచించి పత్రికలో ప్రకటించాడు. ఇల్లాలి మృతిని గుర్చిన కరుణగీతం అది. అప్పటికి లక్ష్మణరావుకి పెళ్ళి కాలేదు. కాని ఆ గీతం ఎందుకురాశాడో, ఎట్లా వ్రాశాడోకానీ, పత్రికలో అది అచ్చయిన తర్వాత చరణాలకు సానుభూతి లేఖలుకూడా వచ్చాయట. ఆ గీతంలోని కరుణార్ద్ర

భావోద్విగ్నత తమకు కంట తడి తెప్పించిదని, కొందరు పరామర్శ లేఖలు వ్రాశారట. లక్ష్మణరావు పెద్దవాడైన తర్వాత ఈ గీతంలోని చరణాలు ఎప్పుడైనా గుర్తు తెచ్చుకుని చదువుతూ నవ్వుకుంటూ ఉండేవాడట.

ఆయనకు స్త్రీస్వాతంత్ర్యంపట్ల, మహిళలకు చూపవలసిన మర్యాద పట్ల ఎంతో అభినివేశం ఉండేది. పూర్వాచారపరాయణురాలైన తమ తల్లిగారికి తమకూ జీవితకాలంలో స్థిరంగా సంబంధం తెగిపోయేట్లు పరిణమించిన ఆమె కోరినట్లు, లక్ష్మణరావు తమ కుతురు అచ్చమాంబకు చిన్నతనంలో పెళ్ళి చేయలేదు. తల్లితో ఎంతగా వాదించి చెప్పినా ప్రయోజనం లేకపోయింది. మనవరాలికి యుక్తవయస్సు రాకుండానే పెళ్ళిచేసితీరాలని, లక్ష్మణరావుగారితల్లి గంగమ్మగారు పట్టుపట్టింది, లక్ష్మణరావు చల్లించలేదు. ఆ విధంగా చేయకపోతే తాను కాశీ వెళ్ళిపోతానని, మళ్ళీ కొడుకు ఇంట కాలు పెట్టననీ ఆమె కచ్చితంగా చెప్పింది. అయినా లక్ష్మణరావు చలించలేదు. ఆమె అన్నంత పని చేసింది. కొడుకు చనిపోయినాడని తెలిసిన కూడా ఆమె కాశీ నుంచి తిరిగిరాలేదు. లక్ష్మణరావు తల్లికి క్రమం తప్పకుండా డబ్బు పంపేవాడు. ఉత్తరాలు రాస్తూ ఉండేవాడు. కాని తాను త్రికరణశుద్ధిగా నమ్మిన ఆశయాలకోసం, సిద్ధాంతాల కోసం, ఆయన పాటుపడేవారు ఆ విషయాలలో ఆయనకు రాజీ అంటూ లేనేలేదు. చిన్నతనంలో పెళ్ళి చేయకపోవటమేకాదు. లక్ష్మణరావు తన కూతురును ఆ రోజుల్లోనే విదేశాలలో చదువుకోడానికి కూడా పంపించారు.

హరి సర్వోత్తమరావుగారిని నిర్బంధించి ఆయనపై రాజద్రోహ నేరం మోపి కోర్టులో విచారణ జరుగుతూ ఉండగా ఒక రోజున హరి సర్వోత్తమరావుగారి ఇల్లాలు కోర్టుకు పాదచారిగా రావడం లక్ష్మణరావు చూశారు. హరి సర్వోత్తమరావు గారిది పేద కుటుంబం. అందువల్ల ఇంటినుంచి కోర్టుదాకా బండి బాడుగకూడ ఆమె ఇచ్చుకోలేని స్థితిలో నడచే వచ్చేవారు. ఇది చూసిన లక్ష్మణరావుకు చాలా ఆగ్రహమూ, బాధ కూడా కలిగాయి. దేశభక్తుడి ఇల్లాలికి ఈ పాట్ల? అని వుయన ఎంతో నొచ్చుకున్నారు. హరి సర్వోత్తమరావుగారి ఇల్లాలు అప్పుడే నిండుమనిషి కూడాను. ఆ రోజున కోర్టు విచారణ ముగిసి ఇంటికి వెళ్ళేప్పుడు ఆమెగారికి బండికుదిర్చి పంపించారు లక్ష్మణరావు. ఆ తరువాత కోర్టు విచారణ జరిగినన్నినాళ్ళూ, ఆమె బండిమీదవచ్చి మళ్ళీ ఇంటికి వెళ్ళడానికి ఆయన ఏర్పాటు చేశారు.

లక్ష్మణరావు తమ రెండో మేనమామగారైన భండారు దండపాణి గారి ప్రథమ భార్య చనిపోయినప్పుడు. ఆయన్ను నితంతు వివాహం చేసు

కోవడానికి ప్రోత్సహించి, ఆ వివాహం తానే పూనుకొని జరిపించారు. ఇంతేకాక తగిన వసతిలేని తమ బంధువులు, తెలిసినవారి పిల్లలకు లక్ష్మణరావు పీటలమీద కూచుని పెళ్ళిళ్లు జరిపించేవారు. ఆయన ఇంట్లో ఇల్లాలి మర్యాదలకు వీసమెత్తు కూడా లోపం జరుగనిచ్చేవారు కాదుట. ఆమె గొప్పగా విద్యావంతురాలు కాదు. ఆ రోజుల్లో సంప్రదాయాల్ని బట్టి అయినా తమ ఇంటికి వచ్చిన పెద్దలకు, మిత్రులకు లక్ష్మణరావు తమ శ్రీమతిని పరిచయంచేసి, ఆమెనెంతో గౌరవించేవారుట.

ఆయన మిక్కిలి నిరాడంబరంగా జీవితం గడుపుకున్నారు. "ఈయన మునగాల రాజాగారి దివాను, మహావిద్వాంసుడు, చారిత్రికాగ్రేసరుడు అయినా లక్ష్మణరావు!" అని అయినను మొదటిసారి చూసినప్పుడు ఎంతో ఆశ్చర్యం పొందామని శ్రీపాద సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, తమ "అనుభవాలు-జ్ఞాపకాలలో" వర్ణించారు. ఆయన సాధుశీలము, పాండిత్యం గాంభీర్యం, ఆర్జవం, చాల ఆకర్షణీయమైనవి అన్నారు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు. విద్వాంసులలో, ఆయన హిమాలయోన్నతులు అని అభివర్ణించారు.

లక్ష్మణరావుగారికి నిత్యజీవితంలో కర్మకాండ పట్ల ఆచార వ్యవహారాలపట్ల శ్రద్ధాశక్తులుండేవి కావని చెబుతారు. ఆయన నాస్తికుడు కాకపోయినా అజ్ఞేయవాది. భగవంతుని అస్తిత్వాన్ని గూర్చి విచికిత్స చేయరు అజ్ఞేయవాదులు. ఉంటే ఉన్నాడు. లేకుంటే లేడు. ఆయన ఉనికితో లేదా హుళక్కితో మనకు నిమిత్తం లేదు. అనేవారి మతంతో ఏకీభవించేవాడు లక్ష్మణరావు అంటారు. చిన్నతనంనుంచీ కూడా పరిశోధనలపట్ల ఆయనకు చాలా అభినివేశం వుండేది. ఆయనగారికి ఇరువై అయిదేళ్ళ వయసుననే ఆ రోజుల్లో ప్రముఖ సాహిత్య మాసపత్రిక అముద్రిత గ్రంథ చింతామణిలో ఆయన ఒక లేఖ ప్రకటించారు. మహారాష్ట్ర భారతాన్ని, తెలుగు భారతాన్ని, ఒక ఘట్టం సందర్భముగా పోలుస్తూ, సంస్కృత మహా భారతంలో ఈ విధంగా ఉందని తెలుపుతూ, విద్వాంసులైనవారు తెలుగు మహాభారతంలోని మూలంలోని మార్పు ఎందువల్ల వచ్చిందో తెలియజేయవలసిందిగా ఆయన అర్థించారు. నన్నయ్యకు విపుల శబ్దశాసనుడని బిరుదు రావడానికి కారణమూ, ఆయన వ్యాకరణం రచించిన విషయం యథార్థమేనా తెలియజేయవలసిందనీ కోరుతునూ, అప్పకవి మహాభారతంలో ఆదిపర్వంలో శకుంతల చరిత్రంలోనిదని ఉదహరించిన పద్యం పిన వీరభద్రుని శృంగార శకుంతలంలోనిదని పేర్కొంటూనూ, లక్ష్మణరావు చింతామణిలో లేఖ ప్రచురించారు.

ఆయన ఇంకో రెండు గంటల్లో చనిపోతారనగా కూడా సర్దేశాయి విరచితమైన మహారాష్ట్ర చరిత్రను చదువుతూ కాలం గడిపారనీ వారిని గూర్చి వ్రాశారు. 1919 వ సంవత్సరం వేదవిలాసంలో సరిగా ఏకుర్చీలో కూచుని పనిచేసుకుంటూనే వీరేశలింగం పంతులుగారు ఒరిగిపోయి కన్నుమూశారో సరిగ్గా నాలుగు సంవత్సరాల తర్వాత అదే వేదవిలాస్‌లో, అదే కుర్చీలో కూచుని లక్ష్మణరావు కూడా కన్నుమూశారు. 1923 జూలై 13 వ తేదీన లక్ష్మణరావు పరమపదించారు.

అభిజ్ఞుల నివాళులు

హిమాలయ పర్వతశ్రేణుల ఔన్నత్యంతో సరిపోల్చదగినది లక్ష్మణరావు పాండిత్యం అని మనస్వి అడివి బాపిరాజు, లక్ష్మణరావు మూర్తిమత్వాన్ని అంచనా వేశారు.

విశ్వనాథ తమ పంచశతి కావ్యాన్ని లక్ష్మణరావు పంతులుగారికి అంకిత మిచ్చారు. స్వర్గీయ లక్ష్మణరాయ మహోదయులను సంస్మరిస్తూ విశ్వనాథ

అధునాతన సంస్కృతికిని
ప్రధాన బీజమ్మ వీవు పాండిత్యపయో
నిధి వీవు మార్గదర్శిక
సుధా రుచివి నిన్ను మరువ జొచ్చిరి యాంధ్రుల్ ....అనీ

నీ రచితవ్యాసంబు లు
దారంబగు నీదు వాత్మదర్పణముల్ నీ
సారమతి ముద్రగల్గిన
యారంభంబులకు విజయమగుత మహాత్మా........

అనీ జోహార్లర్పించారు

లక్ష్మణరావు పంతులు గారిని సంస్మరిస్తూ, విజ్ఞాన చంద్రికామండలి తెలుగు దేశానికి చేసిన మేలును కీర్తిస్తూ శ్రీ పాద సుబ్రమణ్యశాస్త్రి గారు తమ ప్రబుద్ధాంధ్ర పత్రికలో ఈ విధంగా వ్రాశారు.

"నిజంగా ఆంధ్రులలో లక్ష్మణరావు పంతులు గారి వంటివారు లేరు. ఆ మహానుభావుడు వేసిన ఎత్తులన్నియు పూర్తి కాక పూర్వమే దివంగతులగుట ఆంధ్రుల దురదృష్టమనక తీరదు. లక్ష్మణరావు గారు చనిపోయి

నారనిన ఒక్క విజ్ఞాన సాగరము ఇంకిపోయినదన్నమాట. వారువిజ్ఞాన చంద్రికను పునరుద్ధరింపవలయునని ఆలోచనలు చేయు సమయమున కాలము హ్రస్వమగుట మరింత విచారకరం" (ప్రబుద్ధాంధ్ర, 1925 మార్చి).

'గుణవంతుండు మనస్వి దీక్షితుడు ప్రాజ్ఞుల్ జ్ఞప్తి యందెప్పుడున్
గణుతింపన్ గుణియైన మానవుడు ప్రాశ్చారిత్రి వైజ్ఞానికా
గ్రణి స్వార్థంబుత్యజించి లోకమునకై కష్టించినట్టిందుల
క్ష్మణరావేబదినిండకుండ మునుపే కాయమ్ము వీడెన్ గటా-'

—చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రి.

'ఆంధ్రదేశమున సారస్వత చారిత్రక విమర్శనమును బేర్కొనవలసినచో కీ.శే.లక్ష్మణరావు గారి నగ్రిగణ్యులుగ నెంచుట తప్పదు. విమర్శనా ప్రపంచమున విది లక్ష్మణరాయ యుగమని పేర్కొనవలసి యున్నది. సంస్కృతాంధ్రభాషల యందేకాక పెక్కు ద్రవిడ భాషల యందును, మహారాష్ట్రము నందును పండితులై వీరు తమ సునిశిత దృష్టితో రచించిన గ్రంథములు, విమర్శన వ్యాసములు, సర్వతోముఖములై విరాజిల్లు చున్నవి, చరిత్ర రచనమున నిష్పక్షపాత దృష్టియు, మిత వాదమును గలిగి వీరి హిందూ మహమ్మదీయ మహాయుగములు నేటికిని జరిత్ర కారులకు మూలాధారములై యున్నవి,

(ఆంధ్ర పరిషత్పత్రిక సం. 33. 1944-45.)

'తనువు రుజ్వావృతంబయిన దార్ఢ్యము దప్పుచున్న భాషపై
గనికరముంచి తీవ్రకృషికర్షకశీలి నొనర్చితత్ఫలం
బనిశము నాంధ్రలోకమునకై వినియోగమొనర్చి యుంట నీ
జననము సార్థకంబయి పొసెంగెను లక్ష్మణరాయధీమణీ—!'

—శేషాద్రి రమణ కవులు.

'విజ్ఞాన చంద్రికా సంస్థాపనముతో ఆంధ్రదేశమున
సాంస్కృతికముగా ఒక నూతన శకమే ప్రవృత్తమైనది.

—మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ.